

УДК 599.322.2:591.525(234.86)

Білка-телеутка та її теперішній статус у Криму

Альфред Дулицький, Олена Дулицька

Білка-телеутка та її теперішній статус у Криму. — Дулицький А., Дулицька О. — В аборигенній фауні Криму білка відсутня. Акліматизаційні заходи розпочалися 1937 року. Працювали з двома підвидами: *S. v. baschkiricus*, та *S. v. exalbidus*. Вважається, що акліматизовано останню. Факту акліматизації виду та різним аспектам пов'язаних з цим явищ і процесів присвячено багато досліджень. Відмічено щонайменше 2 нищівні епізоотії. Після першої епізоотії (1964 р.) популяція повністю відновилася і заготовки сягнули 45 тис. шкурок. Потім рівень їх удвічі знизився, а з 1984 р., після другої епізоотії, — заготовки припинилися. Десь з середини 90-х років ХХ століття, на противагу природним місцеперебуванням білка у помітній кількості з'явилася в урболандшафті, де майже не реагує на такий потужний антропогенний чинник занепокоєння, яким є інтенсивний рух машин вулицями міста тощо. Тенденція синантропізації є сталою взагалі, відносно ж Криму висловлюється думка, що спроба акліматизації звірка в місцевому природному середовищі закінчилася формуванням майже виключно окремих невеликих урбопопуляцій, які освоюють переважно міські паркові та інші деревні насадження не лише хвойних, а також і листяних порід. Всупереч поширеній в літературі негативній оцінці стверджується, що господарчий ефект морфологічних змін виявився дуже переконливим. Про систематичне становище — у кримської білки висота черепа на рівні M^1 сягнула розмірів, які є поза межами мінливості ознаки у вихідної популяції. Можлива причина — змінилися основні зимові корма: шишки ялини — шишками сосни. Вже за єдиною цією ознакою розрізняються вихідні та похідні тварини. Отже, екологічний статус білки в Криму змінився, а систематичний статус потребує подальшого з'ясування.

Ключові слова: білка, акліматизація, екологічний статус.

Адреса: ПФ Кримський Агротехнологічний університет НАУ, смт. Аграрне, м. Сімферополь, АР Крим, Україна, 95492; E-mail: oblako@home.cris.net (для А. Дулицького).

The squirrel (*Sciurus vulgaris exalbidus* Pallas) and its present status in the Crimea. — Dulitsky A., Dulitska O. — In native fauna of the Crimea the squirrel is absent. Measures on its acclimatization began in 1937. The work had been carried out with two subspecies: *S. v. baschkiricus* and *S. v. exalbidus*. It is considered, that last one was acclimatized. Many investigations are devoted to the acclimatization of the species and different aspects of connected with this phenomena and processes. Not less than 2 shattering epizooties were marked. After the first one (1964) the population was completely restored and laying-in reached 45 thousand of fells. Then its level twice decreased, and since 1984, after second epizootic, laying-in had been stopped. About since the middle of 1990-s years the squirrel appeared in urban landscapes in a considerable number. Here it does not react at all to such powerful anthropogenic factor of disturb as intensive movement of cars at streets of a city etc. A tendency of its synanthropization is stable in a whole. Concerning the Crimea there is an idea that an attempt of acclimatization of the squirrel into the local natural environment ended with formation of small separate urban populations, which settle mainly urban parks and other wood plantations both coniferous and deciduous. Contrary to the negative estimation distributed in the literature authors affirm that the economic effect of morphological changes is very convincing. About a systematic status — in Crimean squirrels a height of a skull at a level of M^1 has arrived sizes which are beyond borders of variability of the feature in the initial population. The possible reason — changes in main winter forages: fir apple of a fur-tree by fir apple of a pine. Already to unique this feature, the initial and "derivative" animals differ. Thus, the ecological status of the squirrel in the Crimea has changed, and the systematic one requires a further clarification.

Key words: Squirrel, acclimatization, ecological status.

Address: Southern branch "Crimean Agro-technological university" of the National agrarian university, Agrarne, Simferopol, AR Crimea, Ukraine, 95492; E-mail: oblako@home.cris.net (for A. Dulitsky).

Білка-телеутка у Криму — адвентивний вид. Все почалося 1937 року, коли у вольєрах з 9–ма (або з 15–ма) білками підвиду *Sciurus vulgaris baschkiricus*, яких зловлено у Бузулукському заповіднику, що в Башкирії, почалися дослідження з утримання й годування їх місцевими кормами. Далі їх передано до Всесоюзного піонерського табору "Артек" (Дулицький, Кормилицина, 1975). Про подальшу їх долю відомості в архівах відсутні. Можливі дві версії розвитку подій: (1) всі білки загинули, або (2) частина їх втекла і потрапила на волю (остання версія у відомих нам джерелах не розглядається). Якщо вони загинули, то все залишається так, як прийнято в літературі. Якщо мала місце утеча, то слід вважати нинішню місцеву популяцію до певної міри гібридною. Щоправда, розмір генетичного впливу на телеутку (*S. v. exalbidus*) з боку башкирського підвиду (*S. v. baschkiricus*) мав бути вкрай незначним. Як це було насправді невідомо, тому ми змушені дотримуватися "канонізованої" сучасною літературою думки, що в Криму акліматизовано білку-телеутку *Sciurus vulgaris exalbidus*.

Фактові акліматизації цього виду та різним аспектам пов'язаних з цим явищ і процесів — як практичного, так і теоретичного плану — присвячено низку аналітичних (Шварц, 1959 та ін.) та дослідницьких праць багатьох радянських зоологів і мисливствознавців, які торкалися біологічних (Ларин, 1953), екологічних (Ткаченко, 1969; Дулицький, 2001 та ін.), морфологічних (Пузанов, 1959; Дулицький, 1970), систематичних (Дулицька та ін., 1990), фауністичних (Дулицький, Товпинец, 1997 та ін.), господарсько-практичних (Кормилицина, Іванівський, 1970 та ін.), товарознавчих (Герасимова, 1951 та ін.), мисливствознавчих (Ларин, 1953; Дулицький, 1977 та ін.) та інших аспектів (Кормилицина, 1969 та ін.).

У перші 6 років після випуску білок нагляду за тваринами не було через хід війни, а після її закінчення ніхто не цікавився білкою. Лише з 1946 року було проведено пробний відстріл і розпочато систематичну експлуатацію поголів'я, що безперервно зростала (у 1964 році відбулася перша, епізоотія, але білка не зникла і швидко відновила свою чисельність). Відстріл білок здійснювався до 1966 року, коли було заготовлено понад 45 тис. шкурок, і після чого рівень заготівлі сягав у середньому 20–25 тис. шкурок на рік. Після 1984 року заготівля шкурок раптом припинилася — білка з лісів зникла. Це також, мабуть, була якась епізоотія, але дослідження з цього приводу не здійснювалися, ні слідів її, ані якихось ознак знайдено не було. Цей провал виявився за своїми наслідками зовсім іншим, тому що й зараз, вже більш ніж за 20 років чисельність не поновилася, і зараз білки в лісах майже немає¹. Описаний хід подій цілком відповідає тій картині, яку накреслив свого часу Л. В. Шапошников (1958).

На противагу лісовим природним місцеперебуванням білка у помітній кількості з'явилася в урболандшафті, причому не лише в тих містах, де багато хвойних дерев, а й у містах з переважанням в насадженнях листяних порід. Звичайно, що найбільша її кількість відзначається на окраїнах міст, насамперед, у парковій і приміській зонах. Часто білок підгодовують волоськими горіхами мешканці приватного сектору та деяких установ. Так, у кінці 90-х років ХХ ст. білка мешкала поблизу Кримської протичумної станції і всю зиму регулярно відвідувала годівницю, яку робітники станції влаштували для неї у себе на подвір'ї у тополях. Ця білка збудувала собі кілька кубел у тих же тополях, а за будівельний матеріал використовувала вату, що для неї викладали санітарки. Вона зникла із настанням тепла у кінці березня і більше не з'являлася. Про такі ж явища повідомляють з інших місць Криму. Але добре відомо, що така поведінка цього виду в Криму не є виключною, оскільки білки (як вид) стали звичними мешканцями багатьох, в тому числі і великих міст, як, наприклад Київ, Львів, Ужгород тощо.

Слід зазначити, що білки (та інші тварини, зокрема, — вітютні; див.: Дулицький, 2000 та ін.) зовсім не реагують на такий потужний чинник занепокоєння, яким є інтенсивний рух машин вулицями міста, що супроводжується галасом, пилом, наявністю великої концентрації у повітрі вихлопних газів, штовханиною людей тощо. Часто можна спостерігати, як звірята, стрибаючи по гілках, перетинають вулицю понад троллейбусною контактною мережею або ховають горішки попід кам'яними сходами і парканами.

¹ 2005 року з'явилися повідомлення про те, що в лісах спостерігають виводки цьогорітків, але ці відомості потребують перевірки.

Із наведених спостережень не можна, звичайно, стверджувати, що білка стала синантропним видом, але добре помітно, що така тенденція є сталою в широкому розумінні, а в умовах Криму можна зробити попередній висновок про те, що спроба акліматизації білки в місцевому природному середовищі закінчилася формуванням окремих невеликих урбопопуляцій, які освоюють переважно міські паркові і інші зелені деревні насадження, як хвойних, так і листяних порід. Отже, за класифікацією В. І. Гулая (2006: див. у цій збірці) нинішній статус білки в Криму можна визначити як напів- або урбофільний вид.

Щодо морфологічних змін білки в літературі свого часу відбувалася жвава дискусія, з якої найпомітнішим став один безумовний факт — зміни якості хутра, але який, на жаль, занадто "генералізовано", особливо у праці С. С. Шварца (1959). Це призвело до негативної оцінки спроби акліматизації з точки зору якості одержаного господарського результату, хоча, насправді, саме господарчий ефект був дуже переконливим (Дулицкий, 2001 та ін.).

Що до систематичного становища, то Г. П. Дементьев (1954) стверджував, що заєць, акліматизований на тихоокеанських островах, за 500 років ізоляції не утворив самостійної систематичної форми, навіть підвидового рівня. Можливо, але чи може це означати, що таких змін взагалі не може бути? І чи можна таке стверджувати за відсутності чітких критеріїв діагностичності тієї або іншої ознаки? Наприклад, у кримської білки¹ висота черепа на рівні М¹ сягнула такого розміру, який повністю вийшов за межі мінливості цієї ознаки у вихідній популяції (Дулицкая і др., 1990). Причини? Можливо такі, що змінився характер основного зимового корму: шишки ялини замінено шишками сосни. Звідси — постійне напруження і зміцнення "годувального апарату". Тобто, для отримання порівнянного обсягу їжі жувальним м'язам білки доводиться виконувати значно більшу роботу, що й позначилося на зміцненні відповідного елемента скелету.

Чи достатньо цього, щоб відрізнити одних тварин від інших, сучасних кримських від вихідних телеуток? Безумовно, і лише за однією цією ознакою. Але чи достатньо цього для ствердження про виникнення, формування нового підвиду?.. Отже, екологічний статус білки в Криму змінився, систематичний статус залишається нез'ясованим.

Література

- Герасимова (Повецкая) М. А. Изменения товарных свойств шкурок белок-телеуток, акклиматизированных в новых районах // Вопросы товароведения пушно-мехового сырья. — Москва: ВНИО, 1951.
- Дементьев Г. П. Замечания о виде и некоторых сторонах видообразования в зоологии // Зоологический журнал. — 1954. — Том 33, Выпуск 3. — С. 525–536.
- Дулицкая Е. А., Попов В. Н., Дулицкий А. И. Фенетико-краниометрическое доказательство подвидовой самостоятельности белки крымской популяции // Фенетика природных популяций: Мат-лы 4-го Всесоюзного совещания, Борок, XI.1990. — Москва: АН СССР, 1990. — С. 78–79.
- Дулицкий А. И. Млекопитающие Крыма. — Симферополь: Крымчпедгиз, 2001. — С. 1–224.
- Дулицкий А. И. Некоторые особенности рационального использования белки в Крыму // Охрана природы и рациональное использование природных ресурсов Юга Украины: тезисы докладов и сообщений конференции. — Симферополь, 1977. — С. 182–184.
- Дулицкий А. И. Вяхирь (*Columba palumbus* L.) — очередной этап синантропизации // Природа. — Симферополь, 2000. — № 2 (23). — С. 11–12.
- Дулицкий А. И., Кормилицина В. В. Результаты акклиматизации млекопитающих в Крыму // Сборник научно-технической информации ВНИИОЗ (Охота, пушнина и дичь). — Киров: Волго-Вятское книжное изд-во, Кировское отделение, 1975. — № 47–48. — С. 58–66.
- Дулицкий А. И., Товтинец Н. Н. Аннотированный список млекопитающих Крыма // Памяти проф. А. А. Браунера (1857–1941): Сборник восп. и научных трудов, посвященных 140-летию со дня рождения Браунера. — Одесса: Астропринт, 1997. — С. 92–100.
- Дулицкий А. И. Зміни розмірів тіла і черепа кримської білки в процесі її акліматизації // Охорона природи та раціональне використання природних ресурсів в УРСР (Матеріали наукової конференції молодих учених з проблеми). — Київ: Наукова думка, 1970. — С. 166–169.

¹ Порівнювалися серії черепів білки з двох популяцій: вихідної сучасної з Барнаульської області, та з кримського заповідника через 40 років після випуску.

- Кормилицина В. В.* К вопросу акклиматизации белки-телеутки в Крыму // Тезисы докладов республиканского координационного совещания по проблеме "Биологические основы освоения, преобразования и охраны животного мира". — Киев, 1969. — С. 52–53.
- Кормілиціна В. В., Іванівський Б. М.* Наслідки акліматизації ссавців в Криму (1913–1969 рр.) // Охорона природи та раціональне використання природних ресурсів в УРСР (Матеріали наукової конференції молодих учених з проблеми). — Київ: Наукова думка, 1970. — С. 178–180.
- Ларин С. А.* Акклиматизация белки-телеутки в Крыму // Труды Московского пушно-мехового института. — 1953. — Выпуск 4. — С. 65–85.
- Пузанов И. И.* О некоторых изменениях акклиматизированной в Крыму белки-телеутки // Бюллетень МОИП, отд. биол. — 1959. — Том 64, Выпуск 1.
- Ткаченко А. А.* К вопросу акклиматизации белки-телеутки в Крыму // Вопросы биологии. — Тула, 1969. — Выпуск 2. — С. 174–179.
- Шапошников Л. В.* Акклиматизация и формообразование у млекопитающих // Зоологический журнал. — 1958. — Том 37, Выпуск 9. — С. 1281–1290.
- Шварц С. С.* Некоторые вопросы теории и практики акклиматизации наземных позвоночных животных / Вопросы акклиматизации млекопитающих на Урале: Труды института биологии. — Свердловск: УФ АН СССР, 1959. — Выпуск 18. — С. 3–22.

Надійшло до редакції: 24 листопада 2005 р.